

Autoritet i Middelalderen

Redigeret af Brian Patrick McGuire

C.A. Reitzels Forlag
1991

Forord	side 7
<i>Brian Patrick McGuire</i> (Center for Europæiske Middelalderstudier)	
Lyt nu mit barn.	
Autoritet og oprør i 1100-tallets Vesteuropa	11
<i>Christian Troelsgård</i> (Institut for Græsk og Latinsk Middelalderfilologi)	
Enhed og mangfoldighed.	
Liturgiske traditioner og kirkelig autoritet	35
<i>Jørgen Raasted</i> (Institut for Græsk og Latinsk Middelalderfilologi)	
Autoritet i Byzans	51
<i>Kirsten Grubb Jensen</i> (Caritas Danmark)	
Frans, franciskanerne og deres forhold til	
Kirkens og pavens autoritet ca. 1200-1400	65
<i>Sten Ebbesen</i> (Institut for Græsk og Latinsk Middelalderfilologi)	
Videnskabelig autoritet	81
<i>Kurt Villads Jensen</i> (Institut for Orientalisk Filologi)	
Mongoler og muslimer.	
Forgængernes autoritet i beskrivelsen af fremmede	95
<i>Dorrit Einersen</i> (Engelsk Institut)	
Margery Kempe — Kvinde mod mandlige autoriteter	117
<i>Grethe Jacobsen</i> (Det retsvidenskabelige Institut)	
Rådmænd, borgere og borgersker. Køn, autoritet og	
magt i de senmiddelalderlige danske byer	133
<i>Jürgen Beyer</i> (Historisk Institut)	
Lutherske folkelige profeter som åndelige autoriteter	157
<i>Brian Patrick McGuire</i>	
Autoritetsformer i middelalderen og i dag.	
Opsummering og tilbageblik	183

© Forfatterne og C.A. Reitzels Forlag

Sats: Bjørn Einersen

Tryk: Olesen Offset, Viborg

ISBN: 87-7421-700-3

Printed in Denmark 1991

C.A. Reitzels Forlag, København

Forsidebilledet viser Guds skabelse af mennesket, fra Chartres domkirke (begyndelsen af 1200-tallet). Gud er her en kærlig og omsorgsfuld autoritet, langt fra tidligere forestillinger om et frygtindgydende væsen. Middelalderens autoritetsforestillinger bidrog til et mere menneskeligt verdensbillede.

45. *Da. gl. Købstadlovgivning*, iv, s. 70.
46. *Ibid.* v, s. 107f.
47. Se f.eks. Malmø byret af 1487 § 45 (*Ibid.* iv, s. 87).
48. *Ibid.* iv, s. 337f. (1328).
49. 'Århus Borgerbog, 1471-1550'. Maskinskrevet transkription af Poul Enemark og Finn H. Lauridsen, fol. 4a (1480): 'Oluff Jenss er borger 2 marck Anne Eskilzdatterz man'.
50. *Ibid.* fols. 26b, 27a.
51. *Rep.*, nr. 5701 (1418, Febr. 19).
52. *Kjøbenhavns Diplomatarium: Samling af ... Kilder ... før 1728*, udg. O. Nielsen (København, Gad, 1872-87), IV, s. 591 (28/3, 1536).
53. Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy* (New York, London, Oxford University Press, 1986) chap. 2.

Lutherske folkelige profeter som åndelige autoriteter

Jürgen Beyer

Fra reformationstiden indtil 1730'erne fandtes der over hundrede lutherske folkelige profeter. De fleste af dem er totalt ukendte, nogle enkelte har fået en kortere omtale i regionale tidsskrifter. Resten af kildematerialet er spredt i flyveskrifter (som er forgængere for vore aviser), i arkiver, i gamle krøniker og kirkehistorier.

Inden jeg begynder med at analysere, på hvilken måde disse profeter virkede som åndelige autoriteter, vil jeg med nogle eksempler beskrive, hvad jeg kalder for en luthersk folkelig profet. Ordet "profet" vækker måske snarere associationer om profeten Mohammed eller de gammeltestamentlige profeter, men også samtiden kaldte nogle af disse mennesker for "Nye Profheter". Når der i denne artikel fortrinsvis anføres eksempler fra Danmark og hertugdømmerne, betyder det ikke, at der på disse kanter fandtes flere profeter end andre steder, tværtimod kendes eksempler i en jævn fordeling over næsten alle lutherske lande. De fleste profeter var jævne folk, både byboere og landboere, mænd og kvinder, unge og gamle. En del af dem kunne læse eller skrive, men næsten ingen kan kaldes for lærde.

Man burde egentlig forvente, at reformationen lukkede totalt af for åbenbaringer, der ville bringe et budskab direkte fra Gud udenom de kanoniske skrifter, fordi det minder om middelalderlige visioner, hvor en helgen viser den visionære rundt i skærsilden. Alligevel synes

profeterne i denne artikel at være et næsten udelukkende luthersk fænomen. Der findes kun ganske få eksempler fra de reformerede eller de katolske lande. Profeterne lagde med rette vægt på, at de hverken var sværmeriske eller kætterske, men at de var kirketro lutheranere.

De fleste beretninger er meget korte, som denne her: "I året 1581 kom der i landsbyen Drelsdorp [ved Husum i Sydslesvig] ned ud af luften to heste, hvorpå der sad to mennesker. En af dem sagde til en bonde, som spadserede rundt i kirken: Bed, bed, til at Gud ville afværge ulykken fra jer."

Denne kilde blev nedskrevet mere end halvtreds år efter begivenheden. Der findes en anden version af samme forfatter på latin (den citerede er på tysk), men den er ikke stort udførligere. Begge steder henvises der til et håndskrift, som ikke mere er bevaret.

Som kildekritisk historiker burde man egentlig afstå fra at beskæftige sig med et kildemateriale af en så tvivlsom kvalitet, men heldigvis findes der andre eksempler, der er meget bedre dokumenteret, som f.eks. det næste, der er bygget på mere end hundrede sider samtidigt arkivmateriale. Handlingen foregår i det sydtyske hertugdømme Württemberg i året 1563, næsten tredive år efter at reformationen var blevet indført dér.

Fredag efter Kristi himmelfartsdag, den 21. maj 1563, besøger Anna Schützin fra landsbyen Dürrenz en dødssyg mand. Hun er en daglejekone, har otte børn, er omkring de fyrré år gammel, besøger flittigt kirken og er kendt for, at hun sørger for de syge — ligesom denne aften.

På hjemvejen tænker hun på, at manden nok snart vil dø, og siger til sig selv: "Hvilken jammer og elendighed der er på denne jord, hvad skal mennesket ikke lide, før han dør: O Gud, forlad os ej, send os din Helligånd ... for at trøste os."

Da hun kommer hjem, ser hun en ung mand i et hvidt gevandt

uden søm ("som en engel"). Han spørger hende: "Hvad klager du over?" Hun svarer: "Jeg beder til Gud, den almægtige, om at sende os sin Helligånd ... for at oplyse os, at vi med tålmodighed måtte bære verdens ynkelige jammer." Englen siger: "O, I rige, I forstokkede ... hjerter, hvordan kan jeres hjerter være så forstokkede over for de fattige. Gud er fortørnet derover."

Forskrækket forsvinder kvinden ind i huset. Da hun lidt senere ser nysgerrigt ud af vinduet, er han forsvundet. Hun fortæller ingen om denne oplevelse.

Tre uger senere kommer englen igen og siger: "At Guds ånd måtte lede os. Vi skal bede og sige til Gud." Anna Schützin spørger, hvad hun dog skal sige, hun har ikke så megen fornuft, at hun kunne sige noget om den slags ting. For resten ville man nok ikke tro på hende.

Englen insisterer, hun skal sige det til præsten, som nok vil kunne forkynde det fra prædikestolen.

Da englen fire dage senere kommer igen, gentager han kun: "At Guds ånd måtte lede os. Vi skal bede og sige til Gud." Men da han endnu to dage senere, den 17. juni, viser sig igen, mens Anna Schützin tidligt om morgenen kærner smør, spørger hun: "Hvem er du? Man siger, du er en ond ånd, lad mig se dine fødder ... og vis mig, om du kan bede!" Derpå viser englen en helt almindelig menneskefod og beder et fadervor ("som præsten siger det på prædikestolen")

Hun beder ham om et tegn. Han svarer, at hun skal sige til præsten, at han skal formane folket til bod, fordi Gud er fortørnet. Hvis man ikke ville gøre bod, ville man blive knust som sandet ved havet. Som tegn skal hun "i stedet for Gud" sidde tre timer på en bænk uden at kunne bevæge sig derfra, som det også sker. Mange af landsbyens beboere og præsten ser hende sidde der.

Den 22. juni kommer provsterne for Vaihingen og Knittlingen,

fogeden fra Maulbronn og abbeden af Maulbronn (på trods af den misvisende titel er han en luthersk teolog, som leder skolen i det tidligere cistercienserkloster Maulbronns bygning) på en tjenesterejse til landsbyen. De benytter sig af lejligheden til at forhøre Anna Schützlin, fordi der har udviklet sig et rygte, og fordi fremmede folk trækkes til. Forhørsprotokollen, som er kilden til den fortalte historie, sendes til regeringen (kancelliet) i Stuttgart.

Regeringen beslutter at bede abbeden af Maulbronn, provsten for Vaihingen og Johannes Brenz (Würtembergs reformator) om en betænkning. Johannes Brenz var til et møde med andre teologer (bl.a. professorer fra Tübingens universitet) i det tidligere cistercienserkloster Bebenhausen ved Tübingen. Derfor rådfører han sig med sine kollegaer for at skrive betænkningen. Her er ikke plads til at gennemgå alle teologiske argumenter. Teologerne indrømmer, at kvinden måske kun er en "melancholica", dvs. at hun er depressiv, og at mødet med englen beror på en indbildning, men hvis det virkelig har fundet sted, må det betragtes som en tilsynecomst af en ond ånd. Denne ånd har bl.a. i sinde at stifte social uro, fordi den kun kritiserer de rige. Teologernes dom er ikke helt retfærdig, fordi englen ville have præsten til at formane *folket* til bod.

Teologerne kritiserer, at engels budskab er uklart. Han "siger, at Guds ånd måtte lede os. Vi skal bede og sige, dog uden at nævne, hvad der skal siges." Selv om Anna Schützlin selv spørger, hvad hun dog skal sige, er i hvert fald opfordringen til bod ret tydelig.

Anna Schützins kriterier for en god ånd (hvidt gevandt, menneskefod, bøn og bodsprædiken) bliver ikke accepteret, fordi djæveln kan give sig skin af at være en lysets engel (2. Kor. 11, 14). Efter teologernes mening har man desuden ikke brug for engle, der prædiker bod, fordi bodsprædikener allerede holdes flittigt i Würtemberg – dog desværre ikke helt med de ønskede resultater.

Også provsten for Vaihingen kommer til samme resultat: at det må have været en ond ånd. Der går rygter om, at en engel i grøn dragt har vist sig to andre steder. Provsten frygter en "lille bondekrig" (den store havde fundet sted kun fyrré år tidligere). Han ser engels tilsynecomst som djævlens forsøg på at indføre en ny valfart, fordi folk er gået mange mil til Dürrenz, som om de aldrig før har hørt en bodsprædiken.

Mange folk i Vaihingen anser den store haglbygge, der har været der, som opfyldelsen af engels spådom om fremtidig ulykke. De er ophidsede over deres præster, fordi disse ikke vil acceptere englen, selv om den spåede ulykke er sket.

Frygten for valfart viser sig at være helt berettiget. Den samme dag som provsten skriver sin betænkning, den 9. juli 1563, iler ("som om der skal slukkes en ildebrand") tidligt om morgenen mere end 1500 mennesker (mænd og kvinder, både unge og gamle) til Dürrenz, fordi der går det rygte, at "engelfruen", som de kalder Anna Schützlin, den dag offentligt vil prædike, hvad englen har sagt. Præsten vil optegne prædiken. Det hedder sig, at hertugen mandag har været hos engelfruen, og at han også vil komme til prædiken.

Allerede før den store valfart havde engelfruen tit fået besøg af fremmede, skønt landsbyens øvrighed havde prøvet at forhindre det. Mange troede mere på englen end på præsterne og var vandret til Dürrenz til engelfruen og havde ladet deres egen præst prædike hjemme.

Flere gamle koner havde bedt engelfruen om at spørge hendes engel om, hvorvidt man skulle påkalde Jomfru Maria, for at hun kunne gå i forbøn for mennesker (noget, som de lutherske præster jo generelt forbød). Da englen kom igen, svarede han på dette spørgsmål, at Maria godt nok var velanset i himlen, men at man ikke skulle tilbede hende.

Videre sagde Anna Schützlin: "Min øvrighed har været hos mig

og har advaret mig imod dig, fordi du er en ond ånd ... Jeg skal ikke høre på dig, men skal træde dine ord under fode." — "Man skal ikke træde Guds ord under fode", sagde englen og forsvandt.

Da de mange pilgrimme valfarter til Dürrenz, bliver den lokale præst advaret af en borger fra Pforzheim, "at han ikke skal gå ud af sit hus og til folket i kirken, fordi der er så stort et skrål over ham og de andre præster, at han, hvis han ikke vil sige, at det var en god engel, kunne blive slået ihjel af menneskemængden."

Da engelfruen på denne fredag bemærker, hvad der venter hende, forsvinder hun i sin vingård for at arbejde. Når fremmede på vejen spørger hende efter engelfruen, giver hun sig ikke til kende. Alligevel rygtes det, at hun er gået til sin vingård. Nogle pilgrimme giver børnene penge for at lede dem derhen. Da de fremmede når vingården, søger hun tilflugt hos naboerne, som ikke røber hende. Beretningen er her noget modsigende, fordi det åbenbart alligevel lykkedes for nogle at komme til at tale med hende.

Folk, der havde talt med hende, kommer senere i landsbyens værtshus og er helt eksalterede. De springer rundt af glæde og takker Gud for, at de har talt med engelfruen.

Værtshusejeren tjener meget, fordi folk har bragt penge (endda guld!) med for at give dem til engelfruen, hvis hun havde villet tale med dem og svare på deres spørgsmål.

Selv om det ser ud som om den verdslige og den gejstlige øvrighed ikke delte de folkelige forestillinger, passer det ikke helt. Dagen før valfarten kom en præst ("ikke en ulærd mand") til abbeden af Maulbronn og forsvarede englen: "Hvordan kunne det være en ond engel, som taler så ivrigt om Guds ord, bøn og bod?"

Abbeden af Maulbronn kommer i sin betænkning, som han sender til regeringen sammen med beretningen om valfarten, til samme konklusion som de to andre betænkninger: Hvis det ikke drejer sig om

melankoli, må der være tale om en ond engel.

Abbeden er skuffet over den lokale præsts optræden. Han mener, at advarslen mod vold var ubegrundet, og at præsten i stedet for burde have gjort sin pligt ved at holde en prædiken "mod denne overtro, så ville nok noget andet være kommet ud af det."

Regeringen udarbejder en rundskrivelse på basis af beretningerne og betænkningerne. Denne rundskrivelse er bedre struktureret end de oprindelige tekster, men visse ting er udeladt. Der mangler f.eks. engelfruens tvivl ("hvad hun dog skulle sige"), da englen opfordrer hende til at videregive hans budskab. Den ikke helt klare rolle, som den lokale præst indtager, bliver dæmpet ned. Der forties, at han var en af vidnerne til, at Anna Schützin ikke kunne rejse sig fra bænken. Da englen beder fadervor, udelades sammenligningen "som præsten siger det på prædikestolen". Rygtet om hertugen bliver ignoreret såvel som hagbygen i Vaihingen, som skulle være opfyldelsen af engels spådom. Den ikke ulærde præst optræder slet ikke. Alt dette fremkalder det indtryk, at den verdslige og den gejstlige øvrighed står samlet mod engels åbenbaring, hvilket ikke er helt korrekt.

Mens øvrigheden arbejder på undersøgelsen, er englene også aktive. Et barn i Bürrkach ved Stuttgart får hver nat besøg af en lille engel, som beder sammen med det. Også denne engels budskab er, at verden skal forbedre sig, så vil der være mindre ulykke og tilstrækkelige afgrøder.

Før rundskrivelsen bliver sendt af sted til nabostaterne og til alle provster og fogeder i Württemberg, bliver abbeden af Maulbronn bedt om at opklare nogle punkter, bl.a. spørgsmålet om Jomfru Maria. Denne gang siger Anna Schützin noget andet om engels svar, nemlig at Jomfru Maria *er* i forbøn for menneskene. Undersøgelsen viser til sidst, at Anna Schützin allerede for 25 år siden havde haft et syn (som dog ikke sagde noget).

Abbeden af Maulbronn konkluderer derfor, at englen kun eksisterer i Anna Schützens fantasi. Regeringen tilslutter sig dette synspunkt. Sagen skal gå i glemmebogen, for at man ikke skal blive til spot over for omverdenen, og valfarten skal standses. Hertugen godkender beslutningen og skriver på akten: "Transeat cum ceteris erroribus, at man lader det i bero."

Regeringen i Stuttgart havde så afsluttet denne sag. Men det skal fastholdes, at engelfruen gennem hele forløbet forblev overbevist om sine syners realitet. Barnet fra Bürrkach tales der ikke mere om. Åbenbart bliver beslutningen vedrørende Anna Schützin også anvendt på det.

Selv om regeringen nåede frem til denne besindige og "moderne" bedømmelse, skal det ikke glemmes, at alle gennem hele forløbet tog englens tilsynekomster alvorligt. Det havde to grunde. Hvis det ikke havde drejet sig om melankoli og fantasi, ville det i hvert fald have været et bevis på djævlens indgriben i denne verden. Den anden grund var, at så mange mennesker opsøgte engelfruen. Det skabte uorden og potentielt uro.

Det næste eksempel stammer fra 1679. Ålborgbispen dr. Matthias Foss svarer i et brev på en forespørgsel, som en præst har rettet til ham:

I begiærer mit Betænckende, om I skal af Prædicke-Stolen publicere det colloqvium, som Peder Christensen i Faverholdt beretter sig at have haft paa Marcken med En udj en liden hvidklæd Drengs Lignelse, som skal have beordret ham at advertere Eder, at I skulle fraraade Eders Sognefolk fra Hoffart, spits-næsed Skoo, Kiorteler med stackede Ermer oc fornemmelig det Hofvedtøj, Qvinderne nu bruge, med store Hofved-Valcke, oc al fremmed Klædedragt, saavelsom oc at I skulle skrifve Eders Naboer til, at de det samme deris Mænigheder skulde foreholde.

Biskoppen svarer, at der findes "ingen Løfte oc tilsagn af Gud" om, at man vil sende engle for at undervise menneskene. Dette er heller ikke

nødvendigt, fordi evangeliet og loven jo er kendte. Djævlen er i stand til at optræde i form af en "Lijsets Engel". Englen på marken kan altså enten være god eller ond. Hvis den er god, er den overflødig, fordi den kun vil kunne prædike det velkendte evangelium til præsterne. Hvis den er ond, skal den naturligvis afvises.

Om englens budskab udtaler biskoppen, at vel er hovmod i klædedragt en synd, men kun én blandt mange.

Ej heller veed jeg, om det er Gud mishageligere, at Skoene ere spidte eller kantede, saa som de for nogle Aar siden vare, da jeg oc mindis dem af en Enthusiasta [= sværmer] da at være straffede. Vist er det nock, at Ofverdaadighed i Klædedragt fortørner Gud, fornemmelig naar nogen udenfor sin orden oc vilkors maade udgaar, oc af en uordentlig Letfærdighed sin Klædedract ofte fornyer, hvoraf det kommer, at meere omhyggelighed oc tiid paa Klæderne at sætte i Lafve oc at iføre anvendis, end paa Guds oc Siælens dyrckelse ... Gifve Gud, at saadan Klædernes forfængelighed oc letactighed af Fæderne-Landet kunde udjagis! men naar den var afskaffet, var icke endda all Ondskabs Kilde bleven tør. Seer mand icke Satans tredskhed? Hand vil, at de ringeste Synder af Præsterne skulle udryddes, paa det de større kunde regiere.

Brevet slutter med: "Far vel i Herren, oc at din Hiord paa Siælens Veigne kunde lide vel, da gjør din flid, at den icke holder med den Aabenbaring."

Denne profet optræder mere end hundrede år senere end engelfruen. Vi er i en helt anden tid. Godt nok er det djævlens bedrageri, der foregår her, men det kræver ikke længere en omhyggelig undersøgelse. Dette er et godt eksempel på tiden efter Trediveårskrigen. Gejstligheden – i hvert fald den højere gejstlighed – tager slet ikke profeterne alvorligt mere, selv om dette fænomen fortsætter. Biskoppen havde endda personlig kendskab til en anden profet ("da jeg oc mindis dem [= skoene] af en Enthusiasta da at være straffede").

Profeten svarer meget godt til det mønster, som de andre profeter danner. Ude på marken møder profeten en hvidklædt engel, der opfordrer ham til at henvende sig til præsten, som skal formane folket til at afstå fra deres synder. Englen kritiserer specielt hovmodet i klædedragten som en forfærdelig synd. I dette eksempel siges det ikke, hvad der ville ske, hvis englens budskab ikke blev adlydt. De fleste gange varsledes Guds straf i form af ulykker, ofte beskrevet i de apokalyptiske vendinger om pest, krig og hungersnød (Åb. 6, 1-8).

I vor tid ville det være endnu nemmere at gøre grin med disse profeter, end det var på biskop Foss' tid, men det ville næppe føre til en retfærdig vurdering af profeterne og deres tid. Tiden troede på jærtegn. Både teologer og lægfolk, lærde og ulærde, kunne ikke anse et nordlys som resultatet af elektrisk ladede partiklers indtræden i jordens atmosfære, men havde kun den forklaring, at ilden på himlen viste den almægtiges vrede over menneskenes synder. Kausalitetsprincippet virkede her den anden vej rundt: Fordi man ikke kendte årsagen til nordlys, misfostre eller naturkatastrofer, måtte de være årsagen til (eller i det mindste forvarsel om) senere virkninger som f.eks. krige og andre ulykker.

Man troede lige så fast på djævlens eksistens som på Gud. Troldkvinder kunne indgå kontrakter med djævlen, folk kunne mod deres vilje blive besat, og djævlen kunne fremtrylle illusioner og syner.

Mirakeltroen var trods alt ikke blind, men miraklerne blev efterprøvet med en anden logik end vor. Mindre mirakler kunne tjene som bekræftelse på større mirakler, f.eks. måtte engelfruen sidde tre timer på en bæk for at bekræfte sin åbenbaring.

For lutheranerne i det 16. og 17. århundrede havde Gud ikke kun muligheden for at gribe ind i skabelsen, men det var også nødvendigt, fordi man troede, at dommedagen stod lige for døren. Dommendagens forvarsler, der er forjættat i Bibelen (Joel 3, 3-4, og Matt. 24,

3-33), iagttog man i naturen og tolkede dem som tegn på verdens undergang. Den apokalyptiske angst rettede sig i egentligste forstand mod verdens undergang, men også i udvidet forstand mod de apokalyptiske rædsler: pest, krig, hungersnød og død (Åb. 6, 1-8). Disse rædsler hørte ikke bare en fjern fremtid til, men truede lokalsamfundene altid og alle steder. Nogle profeter optrådte, mens egnen f.eks. blev hjemsoget af pesten. Pesten skal man ikke forestille sig som den sorte død, der ødelagde det meste af Europa i perioden 1347 til 1352. Den tog sig i denne tid snarere ud som lokale, men dræbende epidemier af nogle ugers varighed. Plyndrende soldater og misvækst med hungersnød til følge var ikke kun et hyppigt syn under Trediveårskrigen. Døden kunne ventes ethvert øjeblik.

Tidens teologi lagde vægt på, at man kunne afværge Guds straf ved at gøre bod og ved at leve et Gud velbehageligt liv. Profeternes opfordring er altså ikke ny. Det nye ved den er blot, at den ikke kommer fra præsternes prædikener, men direkte fra Guds engel. Men at gøre bod betyder også, at man kan få indflydelse på pest, krig og hungersnød. Profeterne giver befolkningen et middel i hånden mod de farer, som man reelt ikke kan gøre noget ved. Fordi profeterne har deres budskab direkte fra en engel, kan de være meget mere præcise mht. de kritiserede synder end præsterne, der må holde sig til Bibelen.

Hvad er bod? I den lutherske kirke betød boden ikke mere – som i middelalderen – en bestemt bodsøvelse (bønner, faster, almisser) for bestemte synder, men en indre omvendelse, der skulle være hele livet, dvs. mennesket skulle hele tiden være klar over dets syndige levned og leve bodfærdigt.

Inden for den lutherske bodsteologis rammer pointerer profeterne én ting: Guds straf bliver kun afværget, hvis *alle* erkender deres synder og gør bod. Menneskene står som *fællesskab* (by, egn, kristenhed) til ansvar over for Gud. De gode kan ikke – som i middelalderen

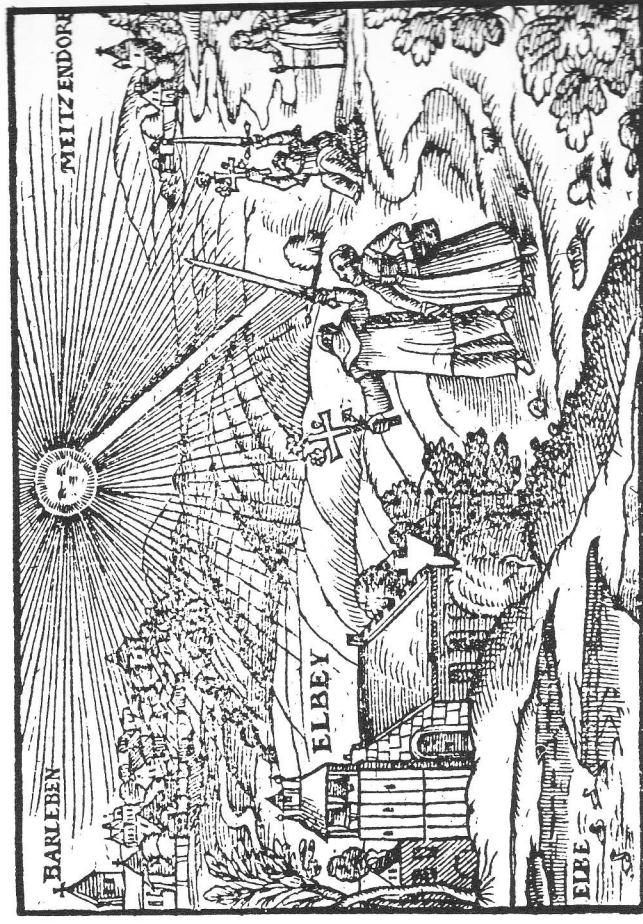
— gøre bod for andres synder, de onde kan derimod fremkalde ulykken over de gode. De varslede ulykker (pest, jordskælv osv.) er af en sådan karakter, at de ikke rammer enkelte syndere, men hele fællesskabet.

Profeternes kritik af synder retter sig efter de ti bud og Martin Luthers udlæggelse af dem i den lille katekismus, men profeterne lægger særlig vægt på hovmod. Et hovmodigt menneske lader sig hverken belære eller omvende. Han er enten ligeglad med sin frelse eller føler sig sikker på den og er derfor utilgængelig for det lutherske bodskoncept.

Hovmod bliver frem for alt konstateret i klædedragten. Igen er det ikke en ny synsvinkel, som profeterne anlægger. Der fandtes utallige luksusforordninger, som forbød, at folk klædte sig rigere end deres stand tillod.

Selv om det er svært at få øje på en egentlig socialkritik, er den trods alt til stede, ikke kun når profeterne en gang imellem angriber åger. Den gældende nationaløkonomiske teori (eller bare folks bevidsthed) opererede med ideen om, at samfundets goder var begrænsede. Vor tids økonomi er bygget på konstant vækst. Dengang troede man, at vækst det ene sted ville forårsage en nedgang et andet sted. Hvis ens køer pludselig gav mindre mælk, var det sikkert, fordi naboens køer på grund af trolddom gav mere mælk. Et hovmodigt menneske i pragtfulde klæder tager altså goderne fra de folk, der ikke har nok at klæde sig i.

Den begrænsede og tilsyneladende harmløse kritik stiler derfor alligevel efter en gennemgående løsning af problemerne: Truende farer udefra (pest, krig og hungersnød som Guds straf) bliver afværget, i og med at alle afstår fra deres synder (uretfærdighed, hovmod, åger osv.), som forpster samfundet indefra. At leve bodfærdigt og Gud velbehageligt kan altså løse samfundets problemer.

Træsmit fra titelbladet af et flyveskrift, som beretter om en hændelse i nærheden af Magdeburg ved Elben. Den 6. december 1596, kl. 11 om dagen, går den attendårige tjenestepige Dorothea Cüster fra Meitzendorf til Elbeu. På vejen møder hun en hvidklædt person, der sidder ved en mark med hovedet vendt mod Barleben. Han har hovedet næsten helt tilsløret. I venstre hånd holder han et blodigt sværd, i højre hånd et hvidt kors med fire blomster. Han skriger ynkeligt: "O ve, o ve, I kristne!" De to går et kvarters tid sammen. På vejen fortæller personen om forskellige synder, der går i svang, og om fremtidige rædsler. Til sidst opfordrer han hende til at henvende sig til præsten, som skal formane folk til at gøre bod. Da de to når til landsbyen Elbeu, forsvinder dette syn. (Gengivet med tilladelse af Institut für Zeitungsforschung i Dortmund (katalognr. 589). Højre margen af træsnittet er gået tabt.)

Hvad har alt dette med autoritet at gøre? Man kunne spørge: Hvilke autoriteter var involverede i at undersøge og at bedømme profeter?

I middelalderen ville det have været kirkens rolle. I senmiddelalderen havde kirken endda skabt sig en særlig institution, der skulle ef-

terforske tvivlsomme trosholdninger, nemlig den berygtede inkvisition. Efter reformationen gjorde den verdslige øvrighed sig mere og mere gældende. I engelfruens tilfælde var det regeringen, der igangsatte undersøgelsen, men det var teologerne, der udførte den. I det hele taget arbejdede stat og kirke meget tæt sammen. Det var statens opgave at vogte over, at alle holdt sig til den rette lære, og at alle ti bud blev overholdt. I dag skal staten garantere trosfrihed og begrænser sig stort set til at påse, at det femte, det syvende og det ottende bud bliver overholdt.

Desværre kan der ikke tegnes noget klart billede af rollefordelingen mellem stat og kirke i denne henseende. I eksemplet fra 1679 er staten slet ikke synlig, men det kan også skyldes det brugte kildemateriale. Det drejer sig her om et brev fra biskoppen til en præst. Statens rolle bliver først rigtig tydelig, når der findes akter i statens (dvs. administrationens eller domstolenes) arkiver. Hvem der tog stilling til en profet, afhang givetvis også af, hvilken person der havde mest interesse og mest autoritet til at blande sig i det.

Som generel regel kan det trods alt siges, at staten først for alvor begynder at interessere sig for en profet, når samfundsordenen synes truet. Et budskab direkte fra Gud udenom den institutionaliserede og statsbærende kirke, kan være farligt. Jærtegn i naturen derimod er harmløse, fordi de skal tydes. De truer ikke kirkens tolkningsmonopol.

At kirken skulle give en bedømmelse af en profet, turde være givet. Det gjaldt i hvert fald indtil Trediveårskrigen, men i 1682 f.eks. beder den verdslige øvrighed i den tyske by Freiburg i Meißer ikke præsten, men lægen om at undersøge sagen.

Denne tendens fortsatte i oplysningstiden, hvor ingen af de uddannede ville tage en profet alvorligt, men indtil Trediveårskrigen fandtes der mange præster, der godkendte profeter. Skønt den lutherske teologi var fikseret på den hellige skrift, var det muligt for

præsterne at acceptere disse direkte budskaber fra Gud, fordi de svarede til standardprædiken, dvs. til præsternes opfattelse af den hellige skrift, og de var en velkommen understøttelse af præsternes egne anstrengelser. Guds åbenbaring betragtedes ikke som afsluttet med de kanoniske skrifter. Præsterne havde endnu en større åbenhed over for folketroen end efter Trediveårskrigen. Desuden kunne en profet bruges i konfessionel polemik. Ikke bare havde man et modstykke til katolikernes mirakler, men en engel kunne advare mod at forlade den rette lutherske lære.

Som sagt danner Trediveårskrigen et skel. Årene 1629 til 1632 synes at være den tid, hvor der opstår flest profeter. Indtil 1632 (året for Gustav Adolfs og Tillys død) blev krigen ledsaget af et væld af flyveskrifter, der indeholdt politiske profetier (om fyrster, slag o.l.). Da de næppe alle kan have været lige sandfærdige, medførte det efterhånden sikkert en nedgang i deres troværdighed. Samtidig voksede den lutherske ortodoks misillid til teologiske argumentationer uden for Bibelen. Der blev efter krigen næsten ikke længere skrevet opslagsværker, der samlede jærtegn fra alle tider og alle steder som en opfordring til at gøre bod. Billedet af Gud ændrede sig fra en vred dommer til en trøstende og nåderig fader. Den apokalyptiske angst blev mindre. Men det tog lang tid, inden disse intellektuelle nyskabelser spredte sig til alle landets afkroge og til de ulærde befolkningslag.

Hvis præsterne godkendte en profet, og han eller hun ikke skabte uro eller oprør i befolkningen, var der ingen grund for øvrigheden til at gribe ind og undersøge sagen. Præsten ville måske skrive et opbyggeligt flyveskrift eller indføre en notis i kirkekrøniken. Det var altså autoriteternes, dvs. de etablerede politiske og gejstlige magthaveres reaktion, som afgjorde, hvilket kildemateriale vi kan arbejde med i dag.

Men spørgsmålet om autoritet kan også undersøges i en anden retning. Profeterne har jo et troværdighedsproblem. Ingen er til stede,

når de møder englen. Selv om deres budskab kommer fra den allerhøjeste autoritet, nemlig Gud og hans engel, har de jo ikke bevis for det. De fleste henvender sig til præsten, som bagefter skal formane menigheden til at gøre bod. Hvis præsten accepterer det – hvilket mange af dem gjorde – er al mistanke om sværmeri eller kætteri udelukket. Profeterne har altså brug for en anden autoritet at støtte sig til.

Præsterne og byrådet eller regeringen havde i forvejen legal magt og autoritet. Profeterne – og især de kvindelige profeter – havde det ikke. Hvis man syntes, at det gik skidt i samfundet, og gerne ville opnå, at folk ændrede sig til det bedre, hvad kunne man så gøre?

Fra omkring 1550 til 1650 havde man muligheden for at optræde som folkelig profet. Dermed vil jeg ikke antyde, at alle profeter var bevidste bedrager, der udnyttede et etableret mønster. Nogle profeter blev dømt som bedrager og tilstod deres forseelse. Overleveringen af kildematerialet er ofte så begrænset, at det er umuligt at afgøre spørgsmålet om bedrageri. I nogle tilfælde, som f.eks. ved engelfruen, ser det dog ud til, at profeten var fuldstændig overbevist om sin engleåbenbaring. Det er meget vanskeligt at konstatere i de enkelte tilfælde, hvilke underbevidste mekanismer der har spillet ind. Men spørgsmålet om profeternes autenticitet er ikke så afgørende. Det er mindst lige så givende at se på deres medmenneskers reaktioner og forventninger, der muliggjorde profeternes (og bedragerernes) succes.

Når en profet optræder, spredes rygter med det samme. De nysgerrige kommer løbende fra de nærliggende byer og landsbyer for at høre, hvad Gud har at meddele fællesskabet. Nogle af de nysgerrige bliver omvendt af profeterne – i hvert fald i nogen tid. Andre forbliver spotske. Det er sikkert derfor, at mange profeter tøver med at videregive deres budskab. De frygter – ligesom engelfruen – at man ikke vil tro på dem.

Hvis man f.eks. ville kritisere øvrigheden eller ville få naboerne

til at ændre deres levemåde, kunne man anvende dette mønster for en luthersk folkelig profet, men det indebar også, at man måtte opfylde folks forventninger til mønstret.

For at være troværdig som profet måtte man kunne dokumentere, at man havde overnaturlige kundskaber. Det øgede troværdigheden, hvis profeterne indtraf. Fordi spådommene om fremtidige ulykker ofte var meget generelle, kunne man med nogen god vilje se deres opfyldelse i alverdens begivenheder, som f.eks. i den store haglbyge i engelfruens tilfælde.

Bedre er det dog, hvis man kan vise, at man er underlagt Guds indgriben. Engelfruen sidder tre timer på en bæk uden at kunne bevæge sig derfra, men der findes andre kropslige tegn på profeternes guddommelige kald. Større indtryk gør det, når nogle profeter holder overnaturligt lange faster eller kommer i ekstase; eller når andre f.eks. har blødninger fra øret på bestemte tidspunkter eller i perioder bliver ramt af stumhed.

Hvis profeten Peter Buchner i Viborg i 1630 ikke udfører englens ordre om at formane folket til bod, bliver han tre dage syg og tavs, og spiser og drikker ingenting. På den måde afbryder han al kontakt til omverdenen. Efter de tre dage kommer altid genopstandelsen, og han bliver befalet at tale til fællesskabet. Hvis han ikke bruger mælet i dette øjemed, bliver det borttaget igen. Han kan komme i en tilstand af raseri, som dokumenterer, at Guds ånd har taget over i ham.

Efter meddelelsen af budskabet skal han gå til alters. Dermed integrerer han sig igen i fællesskabet, men han bruger derudover – ligesom andre profeter – nadveren som en gudsprøvelse: Folk troede, med udgangspunkt i første korinterbrev (11, 27-30), at man blev straffet med sygdom eller det, der var værre, hvis man modtog nadveren på uværdig vis, dvs. når man levede i ufred eller løgn. Hvis der ikke sker noget med profeten, efter at han har modtaget Kristi blod og legeme,

er det et yderligere bevis på hans budskabs sandhed.

Peter Buchner skal – som det også gælder for andre profeter – iføre sig hvidt tøj. Dermed adskiller han sig igen fra samfundet. På den anden side er denne påklædning også så neutral og enkel, at den er det stik modsatte af de kritiserede nymodens klæder. Det svarer desuden til de saliges beskrivelse i Johannes' Åbenbaring (Åb. 3, 4f., og 7, 9); og de aller fleste engle, som profeterne møder, er også klædt i hvidt.

I året 1636 bliver en tjenestepige i Dithmarsken bortført af to hvidklædte

unge karle, til en hob for dømt, i ild ligende og sig meget klagede, hvoraf hun og kjendte nogle endnu levende personer. Derfra blev hun førd til en anden ort, hvor de udvalde vare, hvoriblant hun og kjendte nogle nyligen afdøde. Siden blev hun nedsat paa jorden og befalede at give Præsterne dette tilkjende til advarsel for de onde.

Specielt skal både hun og præsterne advare de endnu levende personer, som hun har set blandt de fordømte, om at afholde sig fra uretfærdighed, gerrighed, hovmod og foragt for Guds ord og dets tjenere. For at blive mere troværdig skal hun tre dage ligge mæleløs, hvilket også sker.

Også denne pige bruger et krops"sprog" for at bevise sit guddommelige kald, men hendes budskab går ud over det almindelige. Hun har også et individuelt budskab, ikke kun en opfordring til fællesskabet. Kan det tænkes, at den slags ikke normalt er taget med i flyveskrifter, som henvender sig til en stor læserskare i hele landet?

Pigens vision minder om en oplevelse, holsteneren Gottschalk havde i det 12. århundrede, hvor han, efter en rejse gennem skærsilden, så endog reserverede pladser for endnu levende personer i himmeriget! Det ville have været udelukket for lutheranere (eller for deres præster!), fordi ingen måtte kunne tro sig sikker på sin frelse.

Der findes en del antydninger af, at sådanne profeter, der gav

oplysninger om afdøde og om hinsides ting, var temmelig talrige. De havde visse træk tilfælles med kloge koner eller kloge mænd, der ved hjælp af magiske midler kunne helbrede syge mennesker og dyr eller kunne nævne tyven til en bortkommen ting; dog skal man være forsigtig med at putte profeterne i samme skuffe som overtro og magisk-religiøse tænke måder. Vist var disse tænke måder udbredte, men folket opfattede dem ikke som en modsætning til den kirkelige lære (f.eks. nævner profeterne ikke magi blandt de kritiserede synder). Selv om det i dag er nemt at se denne modsætning, skal man være klar over, at vi dermed ville overtage senere teologers syn på overtro som vort grundlag for at bedømme det 16. og 17. århundredes folketro.

Selv hvis en profet kun havde tænkt sig at optræde som bods-prædikant, kunne han eller hun nemt blive presset ind i rollen som åndelig rådgiver og som en slags hellig mand eller hellig kvinde. Mennesker kom løbende langvejs fra for at nyde godt af vedkommendes kundskaber og forbindelse til de guddommelige magter – tit mod betaling.

Omkring 1630 spørger folk en "hellig Prophetinde" i Jylland, "huad GVD paa dennem mißhagede". Profeterne forventes at kunne oplyse, "huorledis Gud formildis / huordan det staar til i Himmerige." Her kunne man sandsynligvis erfare, hvordan ens afdøde slægtninge havde det hinsides, om de var i himlen eller i helvede.

Fordi præsterne i Würtemberg nægter Jomfru Marias guddommelighed, henvender man sig til en anden åndelig autoritet, til engelfruen, som har en direkte kontakt til himlen, for at høre, om præsternes udsagn er korrekt. Som "engelfruen" udgør Anna Schütz in en åndelig autoritet for de jævne folk, mens de etablerede autoriteter betegner hende som "Martin Schütz' hustru" i akterne.

Nogle profeter prædiker også selv og har ofte større succes end de ordnede præster. De jyske tilhørere omkring 1630 er "strax ferdig paa hindis Tale / med Sax oc Kniffue at fare offuer deris Klæder."

Profeterne er som åndelige autoriteter åbenbart mere troværdige end præsterne. Sikkert skyldes det ikke blot deres kropslige tegn, men også deres sprog. De kan kun tale folkesproget og er ikke i stand til at blande det med latinske gloser. De ved, hvad der vedkommer jævne folk. Profeten Hans Engelbrecht siger i 1624 om sig selv:

Mange i Braunschweig har hørt mig fortælle om disse ting og anføre en masse skriftord. De undrede sig og sagde: Åh! hvor andægtigt taler han, hvor meget bedre kan vi forstå dette end det, der offentligt siges fra prædikestolen! Der var en mand, som bandede forfærdeligt. Jeg sagde til ham, hvad jeg havde set i det tykke mørke. Så har han rigtig omvendt sig og bander ikke mere. Det er jo Guds store gerning.

Provsten i Slesvig, fra hvis optegnelser dette er taget, gengiver det dog i sit foretrukne kaudervælsk af tysk og latin således:

Multi Brunswigæ audiverunt me enarrantem ista et afferentem in copia dicta Scripturæ. Mirati sunt dicentes: Ah, wie andechtig redet er, wie können wir das viel besser vernehmen, den[n] publice de suggesto quæ dicuntur. Erat aliquis, der fluchte schrecklich. Dixi illi, quid viderim in ista tenebrosa caligine. Da hat er sich fein bekehret und flucht nit mehr. Das ist ja virtus Dei.

Derudover lever de et upåklageligt kristent liv og kan udtale sig om vigtige ting, som f.eks. himmerige og helvede, med mange flere detaljer end præsterne kan tillade sig. De jævne folk regner disse teologiske spørgsmål for så vigtige, at de er villige til at betale for det!

Omkring 1575 bliver daglejeren Silvester Claus i Dithmarsken alvorligt syg og bløder stærkt. Senere overtaler hans kone ham til at stikke sig i næsen med en pren for at fremkalde blødninger. På den måde kan han nøjagtig forudsige tidspunktet for den næste blødning. For at se hans blødninger kommer et stort publikum, som han holder bodsprædikener for. Folk skal afholde sig fra frådseri, drikkeri og

præsten prædiker, og råber: "Omvend jer, omvend jer!" Alt dette sker med præstens billigelse og understøttelse.

Silvester Claus samler ved sine blødninger og prædikener mange penge ind til sit underhold. Han fortsætter dette erhverv i ca. atten år, indtil han beslutter sig for at prædike andre steder. Da han med sin præsts anbefaling kommer til Meldorf, en af byerne i omegnen, prædiker og bløder han på torvet. Nogle af de handlende bliver mistænksomme, provsten får øvrigheden til at arrestere ham, og bodsprædikanten bekender sit bedrageri. Han kommer til at sidde i fængsel i nogen tid, men bliver senere løsladt.

Kilden siger ikke noget om, hvorvidt Silvester Claus påberåbte sig guddommelige åbenbaringer, men det er usandsynligt, at han i atten år kunne blive rost af præsten og få almisser, bare fordi han blødte og opfordrede til at gøre bod, mens han hele tiden opholdt sig på sin hjemegn. Jeg formoder, at også han virkede som en åndelig rådgiver. Folk stillede sandsynligvis lignende spørgsmål til ham som tidligere til engelfruen og senere til den jyske "hellig Prophetinde".

Uafhængig af profeterne fandtes der folk, som fastede i uger eller måneder ud over alle naturlige grænser. Det ser frem for alt ud til at have været et kvindeligt fænomen. Det handlede sandsynligvis om den sygdom, som i dag kaldes for *anorexia nervosa* eller spisevægring. Men også her er det påfaldende, at folk lagde noget religiøst i det. De henvendte sig til disse piger for at få svar på religiøse spørgsmål. De troende var villige til — ligesom over for engelfruen — at ofre store summer på det.

Profeterne og de lutherske "helgener", som man er fristet til at kalde dem, er uundværlige, fordi de kan svare på spørgsmål vedrørende åndelige eller hinsides ting. De tilfredsstiller dermed ikke bare nysgerrigheden, men dækker et stort behov i folketroen. Det er vigtigt for de jævne folk at vide, hvordan deres slægtninge har det hinsides, og

at erfare, hvad de selv skal gøre for at opnå Guds nåde. Deres henvendelse til profeterne betyder dog ikke, at de principielt afviser præsterne og den officielle kirke.

Profeterne selv står i et mærkeligt forhold til præsterne. De er til en vis grad afhængige af præsternes accept for ikke at blive udråbt som sværmere eller kættere. På den anden side overtager de en del af præsternes funktioner (og af de funktioner, præsterne ikke kunne opfylde), dog uden at tage afstand fra gejstligheden.

Profeterne prøver at lede deres medmennesker til det kristne liv, som de selv vil leve. Profeterne er et tegn på, at lægfolk ikke blot passivt hører de lange prædikener i gudstjenesten, men at de bearbejder dem aktivt. Teologiske tankegange hører ikke kun til i de gejstliges verden, men vedrører også profeterne og deres tilhørere, dog kan accentueringen være forskellig. I hvert fald er deres opfattelse af det overnaturlige ikke kun begrænset til magi.

Profeternes teologi følger den lutherske lære. Det er et tegn på, at den reformatoriske lære er trængt igennem. På den anden side vidner profeterne også om prædikenernes utilstrækkelige moralske virkning: Folk bliver ved med at synde, men nogle bliver dog omvendt af profeternes omformuleringer af de officielle prædikener.

Trods alt fortsatte profeterne ikke kun den form for åndelig autoritet, som hellige kvinder havde i middelalderen. Middelalderens hellige kvinder kunne ikke blot give oplysninger om sjæle i skærsilden, men de kunne pga. deres specielle nåde og gennem deres bønners styrke opnå disse sjæles frigivelse. De kunne også gøre helbredelsesmirakler.

I modsætning hertil findes der ingen henvisning til, at de lutherske "hellige" mænd og kvinder har en større åndelig kraft end deres medmennesker. De kan ikke formidle fra menneskene til Gud, men kun fra Gud til menneskene: De giver oplysninger. Måske er de så

gode til det, fordi de står i centrum. Alle kommer og fortæller dem om deres problemer. Så bliver det nemmere at forudsige "ukendte" og "uhørte" ting.

Som en sammenfatning kan man sige, at en luthersk folkelig profets autoritet, ud over af åbenbaringer, kan bero på tegn, kropslige lidelser, overnaturlige faster eller på oplysninger om guddommelige ting, men ikke længere på helbredelsesmirakler eller på kraftige bønner for afdøde i skærsilden. En profet kan kombinere nogle af "attributterne", dog sjældent dem alle.

Middelalderforskningen har i den seneste tid beskæftiget sig meget med visioner. Det drejede sig mest om åbenbaringer, der kun vedkom én person, som så blev opbygget gennem sine spirituelle erfaringer og derved kunne tjene som forbillede for andre. Nogle gange fik de visionære også oplysninger angående andre personer. Den slags individuelle åbenbaringer erstattes efter reformationen med et budskab fra Gud til fællesskabet. Den kristne menighed er ingen frivillig sammenslutning, men alle egnens beboere hører med, uanset om de ønsker det eller ej.

Der fandtes endnu en middelalderlig tradition med åbenbaringer, dog drejede den sig ikke om engle, men om helgener, der sågar havde et budskab til fællesskabet. Dette mønster kunne indeholde en opfordring til bod, men gik mest ud på at få oprettet et kapel eller sted til dyrkelse af den pågældende helgen og at afholde processioner som bodsøvelse. Denne form for tilsynecomster er en velkendt form i det katolske fromhedsliv både i middelalderen og i det 16. og 17. århundrede. Der findes mange beretninger om mirakler, bl.a. helbredelser, ved de nyoprettede kapeller, men det hører til i en helt anden sammenhæng. I modsætning dertil er det typisk for lutheranere, at boden skal gøres indvendigt af *hele fællesskabet*. Der findes ikke et bestemt sted, der er bedre egnet til denne omvendelse end et andet.

Helgenen er naturligvis udskiftet med en engel, men englen har andre funktioner. Den katolske helgen ville erklære, at han gik i forbøn for menneskene, mens den lutherske engel blot overbringer Guds budskab.

Den konfessionelle forskel i tilsynekomster bliver tydelig i det sydtyske område Oberpfalz i tiden efter 1620, da katolske myndigheder overtog magten og modreformationen satte ind. Fra den efterfølgende periode findes mange beretninger om tilsynekomster af helgener, som førte til grundlæggelsen af kapeller til dyrkelse af de pågældende helgener, men fra hele perioden kendes kun én profet: Hun var lutheraner.

De lutherske folkelige profeter vidner om, at præsterne efter reformationen (ligesom før) ikke er ene om at forvalte Guds ord. På trods af at profeterne ingen officiel autoritet har, formår de alligevel at udøve autoritet, nemlig som åndelige rådgivere. Folket tager det åbenbart for givet, at også ulærde kan have et "geistligt embede".

Vekselvirkningen mellem den lærde teologi og folketroen er stadig stærk. De jævne folks religiøse oplevelser bliver taget op af præsterne og gjort til emne i deres prædikener. Indholdet af de lærde teologers prædikener kan genfindes i englenes og profeternes budskab.

Først efter Trediveårskrigen lykkes det kirken at monopolisere den åndelige autoritet.

Bibliografisk note

Kilderne er meget spredte. Nemmest tilgængelige er de eksempler, der er trykt i *Kirkehistoriske Samlinger*, (1867-68) s. 181-190; (1905-07) s. 284; (1909-11) s. 409-412 (det citerede eksempel fra 1679) og s. 591-595; (1911-13) s. 585-600. En større samling, dog tit fra anden hånd, findes i G. Arnold, *Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie*, 1. udg. 1699-1700, flere senere udgaver inkl. reprint 1967, Theil II, C. 23; Theil III, C. 20-27; Additamenta, 2. Zusatz (i udgaven Schaffhausen 1740-42: Bd. 1, s. 917-923; bd. 2, s. 513-596 og 1030-1034).

Kilderne til engelfruen fra Dürrenz ligger i Hauptstaatsarchiv Stuttgart

(signatur: A 206 Bü 3618). Jeg takker Bob Scribner i Cambridge for at have gjort mig opmærksom på denne centrale kilde.

Ligeledes bygget på arkivmateriale fra Stuttgart er den eneste nyere artikel om emnet: D.W. Sabeau, 'A prophet in the Thirty Years' War. Penance as a social metaphor' i Samme, *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany* (Cambridge, 1984 og senere) s. 61-93.

En udførlig fortegnelse over profeterne findes i mit speciale, som blev indleveret ved Københavns Universitet, Historisk Institut, i november 1990: *Wahrhafte Wundergeschichte von neuen Propheten, die alle Welt zu rechtschaffener Buße und Besserung aufrufen (Lutherske folkelige profeter i 1500- og 1600-tallet)*. Specialet er skrevet på tysk, fortegnelsen findes på s. 94-107.

Jeg takker Grethe Pontoppidan og Søren Porsborg for at have rettet op på mit dansk.